

Son Dönem Osmanlı Ulemâsından Kayserili Muhammed Sâbit Efendi (Ö. 1311/1893) ve Fatıha Tefsiri Özelinde Tefsirciliği

Öz: Osmanlı döneminin, zamansal olarak tefsir yazma faaliyetlerinin en önemli safhalarından birini oluşturduğu muhakkaktır. Fakat ne yazık ki çok kıymetli müfessirlerin yetiştiği ve eserlerin meydana getirildiği bu dönem yeterince tanınmamaktadır. Bu makalede, bu yolda küçük de olsa bir adım atılması gerektiği düşüncesiyle, Osmanlı'nın son dönem ilim adamlarından tamamen unutulmuş bir müfessir olan Muhammed Sâbit Efendi, tefsir ilmindeki yeri ve eseri ele alıp incelemiştir. Müfessirin, tefsire dair elimizde sadece müstakil olarak kaleme almış olduğu Fatıha tefsirinden başka bir eseri yoktur. Dolayısıyla çalışma onun bu tefsiri üzerinden yapılmış bulunmaktadır. Diğer taraftan bu çalışma ile Osmanlı'nın yıkılma ve dağılma döneminde yaşayan bir müfessirin hem tefsir ilmindeki yeri, hem de genel hatlarıyla o dönemin tefsir ilmindeki yerini anlamamıza yarayacak bir veri ortaya konulmak da hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Muhammed Sâbit el-Kayseri, Fatıha, Osmanlı, *Mirâtü'l-hâdimin*.

Muhammad Thâbit Efendi of Caesarea's Style of Tafseer in the Tafseer of al-Fâtıha

Abstract: It is certain that Ottoman period represents one of the most important eras in the history of tafseer writings. Unfortunately, this period, with its prominent *mufasssireen* and exceptional works of *tafseer*, has not been thoroughly explored. In this paper, with the pressing urge of making the first steps towards this goal, I intend to study the work and the place of Muhammad Thâbit Efendi in the scientific tradition of *tafseer*, almost forgotten figure of this science at the end of Ottoman period. Only surviving work of this *mufasssir* concerning the science of *tafseer* is his commentary of *al-Fâtıha*. Thereby this research is confined to this work only. At the same time, I aim to expose his place in the science of *tafseer* in the times of Ottoman collapse and to try to provide sufficient data in order to establish the place of this period in the science of *tafseer*.

Keywords: *Tafseer*, Muhammad Thâbit of Caesarea, *al-Fâtıha*, Ottoman, *Mirât al-Hâdimin*.

Giriş

İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'ân, inzalinden bugüne kadar Müslümanların indinde daima önemini muhafaza etmiş ve anlaşılması için oldukça yoğun bir çaba sarf edilmiştir. Bu çerçevede ilk dönemlerden itibaren müstakil tefsir kitapları kaleme alınmış ve bu eserler vasıtasıyla Kur'ân'ın anlamı ile muhatabı arasındaki bağlar sürekli oluşturulmaya ve aynı zamanda canlı tutulmaya çalışılmıştır. Tarihimizi oluşturan ve mensubu olduğumuz Osmanlı kültür ve medeniyeti de söz konusu bağları güçlü şekilde oluşturmuş ve böylece oldukça zengin bir tefsir mirası bırakmıştır.

Osmanlı döneminin, zamansal olarak tefsir yazma faaliyetlerinin önemli safhalarından birini oluşturduğu muhakkaktır. Fakat ne yazık ki çok kıymetli müfessirlerin yetiştiği ve eserlerin meydana getirildiği bu dönem, tefsir akademisyenlerince yeterince tanınmamaktadır. Günümüz ilim çevrelerinin söz konusu tefsir mirasına hak ettiği ilgiyi gösterememesinin önemli nedenlerinden biri, tefsir tarihi kaynaklarının epeyce bir kısmında Osmanlı tefsir birikimine yer verilmemesi gerçeğidir. Bir diğer sebep ise, Osmanlı tefsir kültüründe tefsirin orijinalliğinin olmadığı ve şerh ve hâşiyeciliğin hâkim olduğu yönündeki kabuldür.¹ Bu durumu tarihimize karşı bir vefasızlık olarak değerlendirilse de en azından bunun büyük bir ihmalkârlık ve noksanlık olduğu konusunda hiç şüphe yoktur.

Geç de olsa bu yolda küçük bir adım atmamız gerektiği düşüncesiyle, Osmanlı'nın son dönem ilim adamlarından tamamen unutulmuş bir müfessir olan Muhammed Sâbit Efendi'yi, tefsir ilmindeki yerini ve eserini ele alıp incelemek istiyoruz. Müfessirin, tefsire dair elimizde sadece müstakil olarak kaleme almış olduğu Fatiha tefsirinden başka bir eseri yoktur. Dolayısıyla çalışmamızı onun bu tefsiri üzerinden yapmayı düşünüyoruz. Diğer taraftan yapacağımız bu çalışma ile Osmanlı'nın yıkılma ve dağılma döneminde yaşayan bir müfessirin hem tefsir ilmindeki yerini, hem de genel hatlarıyla o dönemin tefsir ilmindeki yerini anlamamıza yarayacak bir veri ortaya koymayı düşünüyoruz.

1. Hayatı

Kaynaklar, Muhammed Sâbit Efendi'nin hayatına dair oldukça sınırlı bilgiler aktarmaktadırlar. Kayıtlara göre tam adı Muhammed Sâbit b. Bekir b. Abdullah

1 Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış," *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* (Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2011), 91, 96.

el-Kayserî er-Rûmî olan müfessirin, doğum tarihine dair herhangi bir malumata sahip değiliz fakat künyesinden, onun Kayserili olduğunu anlıyoruz.

Muhammed Sâbit Efendi'nin hangi medreselerde tedris gördüğü, hangi hocalardan ders aldığı ve hangi görevleri icra ettiği ile ilgili hususlarda yine kaynaklar herhangi bir bilgi vermemektedir. Bir usûl olarak müderrisler genellikle görev yaptıkları medreselerin müştemilatına defnedilmişlerdir. Kayseri Kurşunlu medresesi müştemilatında bulunan caminin hazresine defnedilmiş olmasından,² müellifin Kurşunlu medresesinde müderris olduğunu tahmin edebiliriz.

Diğer taraftan müfessirleri tanıttığı *Mu'cemu'l-müfessirîn* isimli eserinde Adil Nüveyhaz, Sâbit Efendi'yi müfessirler arasında zikretmekte ve Hanefî fakihî, müfessir ve bazı ilimlere vâkif bir âlim olarak tanıtmaktadır. Nüveyhaz ayrıca, ona ait sadece bir eserden bahsetmektedir ki o da "*Mirâtü'l-hâdimîn fi keşfi esrâri'l-muhakkikîn ve'l-müdekkikîn*" isimli Fatiha suresinin tefsirini ihtiva eden seksen sekiz sayfalık kitaptır.³

İsmail Paşa, müfessiri Hanefî mezhebine mensup bir müderris olarak tanıtmakta ve yukarıda ismini verdiğimiz eserinin yanında Hz. Peygamberin şemâline dair "*Aynu'r-rahme ve'n-nûr fi şemâli'n-nebiyyi'l-mebrûr*" ve Üsâmeddin el-İsferâyîni'nin (ö. 418/1027) Arapça'nın çeşitli meselelerini ele aldığı "*Şerhu'l-ferîd*" adlı eserinin tercüme ve şerhi olduğu anlaşılan "*Mu'nu'l-müsteîn fi tercimetî şerhi'l-ferîdi'l-usâm*" adında iki eserden daha bahsetmektedir.⁴ Ne yazık ki müellifin ismi geçen son iki kitabının ne yazmalarına ne de matbu hallerine bugüne kadar rastlanmamıştır. Kaynakların ittifakla bildirdiğine göre Muhammed Sâbit Efendi, h. 1311/m.1893 tarihinde Kayseri'de vefat etmiş⁵ ve cenazesi Kurşunlu medresesinin müştemilatında yer alan Kurşunlu Camii haziresine defnedilmiştir.⁶

Sabit Efendi'nin "*Mirâtü'l-hâdimîn*" adlı Fatiha suresinin tefsirini ihtiva eden eserine 1301/1883 tarihinde bir takriz yazan dönemin ulemâsından Edirne müftüsü ve Kayseri nâibi Muhammed Fevzî Efendi, "dostumuz" şeklinde andığı müfessirin

2 Mustafa Işık, "Mehmed Sâbit Efendi," *Kayseri Ansiklopedisi* (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2015), 4: 358.

3 Adil Nüveyhaz, *Mu'cemu'l-müfessirîn* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhaz es-Sekafî, 1409), 2: 507.

4 İsmail b. Muhammed Emîn Mir Selim el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hidâyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifîn ve asâru'l-musannifîn* (Beyrut: Daru lhyai Turasi'l-Arabi, 1951), 2: 393.

5 İsmail Paşa, *Hidâye*, 2: 393; Nüveyhaz, *Mu'cem*, 2: 507; Ömer b. Rıza b. Muhammed el-Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, ts.), 9: 143; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbuâyı âmire, 1342), 1: 436.

6 Işık, "Mehmed Sâbit Efendi," 4: 358.

kişiliği hakkında “Yaşadığım çağda ondan daha faziletli bir kimse tanımadım” şeklinde bir ifade kullanmıştır⁷ ki bu, onun çevresinde ahlaken kendisine saygı duyulan ve sevilen bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Öte yandan Sâbit Efendi'nin ismine, yukarıda ismini zikrettiğimiz Muhammed Fevzî Efendi'nin, Adudüddin el-Îcî'nin *el-Akâidü'l-adudiyye'sine* Celâleddin ed-Devvânî'nin yazdığı *Celâl* adlı şerhin *el-Cemâlü'd-deyyânî ale'l-Celâli'd-devvânî* isimli hâşiyesinin basımını üstlenilmesi için dönemin padişahı II. Abdulhamit'e yazılan bir *teşekkürname*'de⁸ rastlamaktayız.⁹ Kayseri'de görev yapan otuz sekiz müderris tarafından yazılıp imzalanan bu vesikada müellif, “es-Seyyid Muhammed Sâbit el-ârif Ebubekir Efendizâde el-müderris bi'd-dersi'l-âm fi Kayseriyye” şeklinde zikredilmektedir. Buradan Sâbit Efendi'nin Kayseri'de müderris ve ders-i âmm olduğunu anlıyoruz. Ayrıca künyede geçen arîf ifadesi de onun aynı zamanda tasavvuf ehlinde olduğunu işaret etmektedir.

1.1. *Mirâtü'l-hâdimîn fi keşfi esrâri'l-muhakkikîn ve'l-müdekkikîn*'in Özellikleri

Fatiha suresi, hakkında varit olan Kur'ân'ın en kapsamlı sûresi ve onun hülasası olduğu, geçmişteki kutsal kitaplarda bir benzerinin bulunmadığı, “nûr” olarak isimlendirildiği ve geçmişte hiçbir nebiye veya resule bir benzerinin verilmediği ve şifa olduğu şeklindeki rivayetler¹⁰ sebebiyle ilim erbabının daima ilgi odağı olmuş ve böylece söz konusu sûreyi tefsir etme geleneği oluşmuştur. Zamanla meyvelerini vermeye başlayan bu gelenek, tefsir mirasımıza çok büyük eserler kazandırmıştır. Müfessir Sâbit Efendi'nin kaleme aldığı Fatiha sûresi tefsiri de işte bu geleneğin halkalarından birini oluşturmaktadır.

Eser, başından sonuna kadar Fatiha suresinin tefsirini ihtiva etmektedir. Müellifin ölümünden yaklaşık iki yıl önce Dersâdet yayınevini İbrahim Efendi matbaasında h.1309/m. 1891'de 88 sayfa olarak basılan kitabın sonunda Edirne müftüsü ve Kayseri nâibi Muhammed Fevzî Efendi'nin yazmış olduğu bir takriz bulunmaktadır. Fevzi Efendi, söz konusu takrizinde tefsiri övmekte ve kitaptan istifade

7 Muhammed Sâbit b. Bekir b. Abdullah el-Kayserî, *Mirâtü'l-hâdimîn fi keşfi esrâri'l-muhakkikîn ve'l-müdekkikîn* (b.y: Dersîâdet, 1309), 88.

8 İstanbul Üniversitesi Merkez Kitaplığı Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. NECTY04275.

9 Muhittin Eliaçık, “Sultan II. Abdulhamit'e Sunulan Teşekkürname,” *Düşünen Şehir* 5 (Mart 2018), 156-163.

10 Dârimî, “Fezâ'ilü'l-Kur'ân,” 12; Buhârî, “Tefsîr,” 1, 15, “Fezâ'ilü'l-Kur'ân,” 9, “Tıb,” 34; Müslim, “Selâm,” 66; Ebû Dâvud, “Tıb,” 19; Nesâî, “İftitâh” 26.

etmenin oldukça kolay olduğunu, kitabın adeta semâya yükselmek için bir merdiven niteliğine haiz, iman ve yakîn ehli için de selamete erme sebebi olduğunu beyan etmektedir.¹¹

Sâbit Efendi, mevzu bahis tefsirini Arapça kaleme almıştır. Bundan, müellifin eserini halk için değil de daha ziyade ilim erbabının istifadesini gözeterek yazdığını anlıyoruz. Nitekim tefsirinde kullandığı ilmî üslup ve oldukça seviyeli bilgi arzı bu kanaatimizi desteklemektedir.

Müellif, eserine usûlen hamdele ve salvele ile başladıktan sonra Fatiha suresinde yer alan ayetleri olduğu gibi aktarmaktadır. Daha sonra besmelenin tefsirini yapmakta ve hemen akabinde “ba’du” ifadesinin altında Fatiha suresini tefsir etme nedenini ve esere neden böyle bir isim verdiğini şöyle dile getirmektedir: “Allah bana Fatiha’nın kapılarından bir kapı açtı da böylece ben onun hazinelerinden bir hazineye nazar ettim ve eşsiz cevherlerinden alıp faziletli kimseler onu görsünler, yarışmak isteyenler/mütenâfisîn onu elde etmek için yarışsınlar diye dizdim. Bu sebeple tefsiri “*Mirâtü’l-hâdimîn li keşfi esrârî’l-muhakkikîn ve’l-müdekkikîn*” şeklinde isimlendirdim.” Bu eserden istifade edecek olan faziletli kimseler ve mütenâfisîn, bütün nebilerin, resullerin, onların ailelerinin, velîlerin, âriflerin, müctehit imâmın, ilmiyle amel eden âlimlerin, meşâyihın, ehli sülûkun, adil sultanların ve fâzıl, kâmil, müdekkik Bânihânzâde olarak tanınan üstadın öğrencilerinden bu fakîr, hakîr olan Kayserili Muhammed Sâbit b. Bekir’in ruhlarına Fatiha okusunlar.”¹²

Müfessir, bu girişten sonra sûrenin nerede indiğine ve neden Fatiha olarak isimlendirildiğine dair birtakım açıklamalar yaptıktan sonra âyetleri kelime kelime ele alıp tefsir etme yoluna gitmiştir. Tefsir edeceği kelimeleri “kavlühü teâlâ” dedikten sonra parantez içerisine almış ve açıklamaları parantezden sonraya bırakmıştır. Bunun yanında tefsir için kullandığı diğer âyetleri ve Hz. Peygamberin hadislerini de yine parantez içerisinde göstermiştir. Ayrıca maddeler halinde gösterilmesi gereken hususların numaralarını, nakil yapılan eser isimlerini ve kendi görüşünü bildireceği zaman kullandığı “bil ki” şeklindeki hitabını da yine parantez içerisinde takdim etmiştir.

Oldukça zengin bir muhtevaya sahip olan eserde Sâbit Efendi, yazar ve eser olarak istifade ettiği kaynakların hemen tamamının ismini zikretmiştir. Genel hat-

11 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 88.

12 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 3-4.

larıyla söz konusu kaynaklar Hadis, Tefsir, Kelam, Tasavvuf ve Tarih ilmiyle sınırlı kalmıştır. Fakat bu ilimlere dair onlarca eser ve yazar ismi de eserde mevcuttur.

"*Mirâtü'l-hâdimin*"de müellif Fatıha suresini rivayet, dirâyet ve işârât yönleriyle dengeli bir şekilde tefsir etmiş, böylece hem âyetlerin çok boyutlu olarak okunmasını sağlamış hem de bilginin bütünsel olarak kavranmasının kapısını aralamıştır. Bu yönüyle müfessir oldukça ideal bir tefsir örneğini okuyucularına takdim etmiştir.

2. Muhammed Sâbit Efendi'nin Tefsirciliği

Sâbit Efendi'nin elimizde tefsire dair yukarıda kısaca tanıttığımız sadece "*Mirâtü'l-hâdimin*" adlı Fatıha suresini tefsir ettiği eseri mevcuttur. Dolayısıyla müellifin tefsir ilmindeki yerini söz konusu eser üzerinden tespit etmek durumdur.

2.1. Rivayete Vukûfiyeti

Kur'an'ın; Kur'an, sünnet, sahabe ve tabiin sözü ile tefsir edilmesi şekline rivayet tefsiri denilmektedir.¹³ Müfessir, Fatıha suresinin tefsirinde rivayet metodunu başarılı bir şekilde uygulamış ve bu alanda hem ciddi bir birikiminin olduğunu hem de alana vukûfiyetinin olduğunu göstermiştir.

2.1.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri

Kur'an-ı Kerim, kendi iç bütünlüğü içerisinde kendisini tefsir etmektedir. Bir yerde kapalı olan bir lafız veya hüküm, bir başka âyette sarıh bir şekilde yer alabilmektedir. Dolayısıyla bu durum, müfessirlerin Kur'an-ı Kerim'i tefsir ederken sıklıkla kullandıkları bir metottur.

Bu gerçeğin farkında olan Sâbit Efendi de Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etme yoluna gitmiştir. Bu minvalde müellifin tefsir sadedinde kendisine en çok başvurduğu kaynağın hiç kuşkusuz âyetler olduğunu görüyoruz. Bir meselenin izahında çoğu defa bir âyetle iktifa etmemiş, birden çok âyetle söz konusu meseleyi uzun uzadıya değerlendirmiştir. Âyetleri, hangi surede geçtiklerine temas etmeksizin doğrudan "kavlühü teâlâ" şeklindeki bir ifadeyle nakletmektedir.

13 ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: 1988), 1: 13.

Mesela “hamd/حمد” kelimesini izah ederken hamdin şükreden kullara ait bir söz olduğunu zikretmiş ve gemiye binip kurtulduktan sonra Hz. Nuh’un ve kendisine iman edenlerin,¹⁴ Hz. İsmail kendisine verildiğinde Hz. İbrahim’in,¹⁵ nübüvvet ve hilafet kendilerine verildiğinde Hz. Davud’un ve Hz. Süleyman’ın¹⁶ şükür mahiyetinde söyledikleri “elhamdülillah/الْحَمْدُ لِلَّهِ” şeklindeki sözlerini buna delil getirmiştir.¹⁷

Yine, Ahirete vurgu yapan “din gününün mâliki”¹⁸ ayetini ceza ve ba’s gününde Allah’ın, emrin mâliki olduğu, iyi ve kötü kim varsa herkesin mutlaka karşılığını göreceği şeklinde tefsir ettikten sonra buna “Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’ındır. (Bunları yaratmıştır) ki kötülük edenleri, yaptıklarıyla cezalandırsın, güzel davrananları da güzellikle mükâfatlandırın.”¹⁹, “Yoksa biz iman edip Salih amel işleyenlere yeryüzünde fesat çıkaranlara yaptığımız gibi mi veya müttakilere fâcirlere yaptığımız gibi mi muamele ederiz”²⁰ ve “Çünkü saat muhakkak gelecek, ben, hemen hemen onu gizliyorum ki her nefis sa’yiyle cezalansın,”²¹ âyetlerini şahit getirmiştir.²²

2.1.2. Kur’ân’ı Hadisle Tefsiri

Müellif, ayetleri tefsir ederken hadislerden oldukça fazla istifade etmiş ve pek çok hadisi eserine almıştır. Bazen bir konunun daha iyi anlaşılması için birden çok hadisi referans gösterdiği de olmuştur. Kimi zaman hadislerin sıhhatine de temas eden Sâbit Efendi, tefsirinde hadislerin kaynaklarını zikretmeyi ihmal etmemektedir. Bu tespitlerimiz, onun hadis sahasında hatırı sayılır bir birikime sahip olduğunu ve hadislere vakıf olduğunu göstermektedir.

14 “فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلِّ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ” Mü’minün 23/28.

15 “الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ” İbrahim 14/39.

16 “وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ” Neml 27/15.

17 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 14-15.

18 “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” Fatiha 1/4.

19 “وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى” Necm 53/31.

20 “أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ” Sâd 38/28.

21 “إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ” Tâhâ 20/15.

22 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 29.

Âyette geçen “sadece sana ibadet ederiz” (Fatiha 1/5)²³ ifadesinde yer alan “ibadet ederiz” kavramını tefsir ederken onun, hangi hususların ibadet olduğuna dair hadislerden epeyce istifade etmiş olduğunu görüyoruz. Bu meyanda Hz. Peygamberin: “kim bir müslümanın ihtiyacını giderirse Allah da onun ihtiyacını giderir”²⁴, “gidersin veya gidermesin kim bir Müslüman kardeşinin ihtiyacını gidermek için gayret ederse Allah onun bütün günahlarını bağışlar ve ona ateşten ve nifaktan kurtuluş için bir berat yazar”²⁵ ve “kim bir Müslüman kardeşinin ihtiyacını gidermek için adım atarsa Allah da onun her bir adımına yetmiş iyilik yazar ve yetmiş günahını bağışlar. Şayet bu ihtiyaç onun eli ile giderilirse o vakit o kimse bütün günahlarından arınıp anasından doğduğu gibi olur. Şayet bu esnada ölürse o zaman da hesap sorulmaksızın cennete girer”²⁶ şeklindeki hadislerini nakletmektedir.²⁷

Yine müfessir, hamd konusunda teferruatlı açıklamalarda bulunurken pek çok hadise atıfta bulunmaktadır. Bunlardan birini naklederken hasen olduğunu söylediği ve Ahmed bin Hanbel’in ve başkalarının Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet ettiği şu hadis aktarmaktadır: “Akıl baliğ olan kimsenin cennete girmeye çağırılması için gizlide de açıkta da ihlas ve sıdk ile Allah’a hamdetmesi gerekir.”²⁸

2.1.3. Kur’ân’ı Sahabe Kavliyle Tefsiri

Sâbit Efendi, âyetleri tefsir sadedinde rivayet tefsirinin unsurlarından biri olan sahabe kavillerine kimi zaman yer vermekte onlardan istifade etmektedir. Tefsirde Hz. Ali, Hz. Ebubekir, İbn Mesud, Ubey b. Ka’b, Ebû Hureyre, Enes b. Malik ve İbn Abbas gibi sahabiler kendilerinden en fazla söz nakledilen kimselerdir.

“الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavramını izah ederken müfessir mümkün olduğunca söz konusu kavramın kullanıldığı bağlamları da nakletmekte ve bunların mesnedlerini rivayetlerle desteklemektedir. İbn Abbas, “الْحَمْدُ لِلَّهِ” in şükreden kulların sözü olduğunu, bunu ilk defa Hz. Adem’in telaffuz ettiğini, Allah, babamız Hz. Adem’i yaratıp

23 “إِيَّاكَ نَعْبُدُ...” Fatiha 1/5.

24 Buhârî, Mezâlim 3; Müslim, Birr 58.

25 Hâris b. Ebî Usâme, *Müsned* (Medine: y.y., 1992), I, 317.

26 Bu ve benzeri hadisler için bakınız: Buhârî, “Mezâlim” 3; Müslim, “Birr” 58; Ebû Dâvûd, “Edeb” 38; Tirmizî, “Hudûd” 3, “Birr” 19.

27 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 42-43.

28 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 10-11.

onun cesediyle ruhu buluşturduğu vakit onun hapşırıldığını, bunun üzerine Allah'ın ona ilham ettiğini böylece onun da Elhamdulillah dediğini Allah'ın da ona karşılık olarak "Rabbın sana merhamet etsin, seni bu sebeple yarattım" şeklinde karşılık verdiğini ifade etmiştir.²⁹

Müellif, "Bizi dosdoğru yoluna ilet"³⁰ âyetini tefsir ederden İbn Abbas'ın burada geçen "أَهْدِنَا" kelimesini "ارشدنا" şeklinde, "الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" ifadesini de maksada kendisiyle varılan ve insanı tefrikadan koruyan yol olarak tefsir ettiğini beyan etmektedir.³¹ Öte yandan Hz. Ali'nin aynı ayeti "bizi doğru yolda sabit kıl, kalplerimizi o yol üzere muhafaza et ve bizi bundan sonra saptırma" şeklinde izah ettiğini ifade etmektedir.³²

Bunlara ilaveten müfessir, "المُسْتَقِيمَ" kelimesinin izahında Hz. Ebubekir'den de nakilde bulunmakta ve ona, söz konusu kelimenin anlamının ne olduğu sorulduğunda bunun, Allah'a hiçbir şeyi şirk koşturmak şeklinde cevaplandığı bilgisini aktarmaktadır.³³

Müfessir, aynı kavramı bu defa Hulefâ-i Râşidîn'in, kötülüklerden imana, ihlase ve amele doğru yol almak veya bütün farzları unsurlarıyla birlikte yerli yerinde eda etmek şeklinde yorumladıkları şeklinde bir başka tefsir rivayeti nakletmektedir.³⁴

2.1.4. Kur'ân'ı Tabiîn Kavliyle Tefsiri

Rivayet tefsirinin unsurlarından biri de tabiîn sözleridir ve müfessirler âyetleri tefsir ederken zaman zaman söz konusu âlimlerinin tefsire dair sözlerini referans olarak göstermektedirler. Sâbit Efendi de çok nadiren mevzu bahis nakillerden iktibaslar yapmaktadır.

Meselâ zikir konusunu izah ederken müfessir, tâbiînin büyüklerinden Saîd b. Cübeyr'den zikre dair şu bilgiyi nakletmektedir: Zikir, Allah'a itaattir. Allah'a itaat eden O'nu zikretmiş demektir. O'na itaat etmeyen ise tesbihi ve Kur'ân-ı Kerim'i

29 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 14.

30 "أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" Fatiha 1/6.

31 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 61.

32 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 62.

33 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 68.

34 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 68.

okuması çok fazla olsa bile zâkir değildir. Allah buyurmaktadır ki: Beni, taatimle zikredin ben de sizi mağfiretimle zikredeyim.³⁵

Müfessir, "din günü" bağlamında ahiret ahvâlini izah ederken a'râf ehli hususunda Ka'bu'l-Ahbâr'dan şu bilgiyi nakletmektedir: Dünyada iki arkadaş olan iki adamdan biri, ahirette cehenneme çekilip götürülen arkadaşına rastlar da ona arkadaş: Benim kurtuluşum için şu bir iyilikten başka bir şey kalmadı ey kardeşim, bari şu iyiliği sen al da sen kurtul der. Böylece her iki arkadaş a'râf ehlinde olurlar.³⁶

Müfessirin tâbiîn âlimlerinden Dahhâk'tan da şu tefsiri aktarmaktadır: Cennet ehli cennete girdikleri vakit onları ellerinde yüzüklerden hediyeler bulunan melekler karşılar ve onlara o yüzükleri takdim ederler. Bu yüzükler on tanedir ve melekler her bir yüzüğü onların parmaklarına takarlar. Bu yüzüklerin birincisinin üzerinde "Tertemiz geldiniz, ebedi olarak kalacak şekilde girin buraya" (ez-Zümer 39/73), ikincisinin üzerinde "Oraya selametle ve güvenle girin" (Kâf 50/34), üçüncüsünün üzerinde "Elbiseleriniz ipektendir", dördüncüsünün üzerinde "sizden üzüntüleri giderdim", beşincisinin üzerinde "sizleri hûrilerle nikâhladık" (ed-Duhân 44/54), altıncısının üzerinde "Bugün onlara sabretmelerinin karşılığını verdim" (el-Mü'minûn 23/111), yedincisinin üzerinde "Gençleştiniz, artık yaşlanmayacaksınız", sekizincisinin üzerinde "artık güvendesiniz, korkmayınız", dokuzuncusunun üzerinde "Nebilere ve şehitlere arkadaş oldunuz", onuncusunun üzerinde ise "Komşusuna hiç eziyet etmeyen, hiç rahatsızlık vermeyen bir zâtın komşuluğundasınız" yazılıdır. Bunun üzerine o cennetlikler "Hamd âlemlerin Rabbine mahsustur" derler.³⁷

2.1.5. Kıraatlere Yer Vermesi

Müfessir, yeri geldikçe âyetlerde geçen kelimelerin kıraat farklılıklarına temas etmekte hangi kıraat imamlarının kelimeyi nasıl okuduklarını belirtmekte ve bunların manaya etkilerini zikretmektedir.

"مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ" (Fatiha 1/4) âyetinde yer alan "مَالِكِ" kelimesini Asım, Kisâi ve Yakub'un elif ile "مَالِكِ" şeklinde, bunların dışında kalan diğer kıraat imamlarının ise "مَلِكِ" şeklinde elifsiz okuduklarını ve böyle bir okuyuşun Haremeyn âlimle-

35 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 59.

36 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 64-65.

37 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 18.

rinin kıraati olduğunu beyan etmektedir. Müfessir daha sonra Kisâ’înin, kelimeyi “مَالِكٍ” şeklinde okuma sebebini: “Kelime ‘مَالِكٍ’ olarak okunduğu takdirde çok fazilete ve oldukça geniş bir rahmete işaret ettiği için böyle okudum” şeklinde ifade ettiğini nakletmektedir.³⁸

Müellif, Fatiha suresini tefsir ederken bazen istifade ettiği âyetler ile ilgili kıraate dair malumat vermektedir. Mesela En’âm suresinde yer alan “مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ... فَالَهُ عَشْرٌ أَمْثَالِهَا” (el-En’âm 6/60) âyetindeki “عَشْرٌ” kelimesini kıraat imamı Yakub’un tenvinli olarak “عَشْرٌ” şeklinde ve “أَمْثَالِهَا” kelimesini de ref ile “أَمْثَالُهَا” şeklinde okuduğunu nakletmiştir.³⁹

2.1.6. İsrailiyata Yer Vermesi

Genel hatlarıyla yabancı kültürlerden gelen haberler olarak değerlendirebileceğimiz israiliyat pek çok tefsirde kendisine yer bulabilmiştir. Müfessir Sâbit Efendi nadiren de olsa bu türden haberlere eserinde yer vermektedir. Bu minvalde “âlem” kelimesini tefsir ederken Ebû Hureyre’den oldukça ilginç bir nakilde bulunmaktadır: Allah, evveleminde mahlûkâtı melek, şeytan cin ve insan olmak üzere dört sınıf olarak yaratmış ve sonra bunları on kısma ayırmıştır. Bunların dokuz kısmını melekler oluşturmuş ve geri kalan bir kısmını da şeytan, cin ve insan oluşturmuştur. Yine bu üç sınıfı on parçaya ayırmış, bunlardan dokuz sınıfı şeytanlardan oluşturmuş, geri kalan bir sınıfı ise cinlerden ve insanlardan oluşturmuştur. Sonra bu iki sınıfı yine on sınıfa ayırmış, bunların dokuz sınıfını cinlerden oluşturmuş ve geriye kalan bir sınıfı ise insanlardan oluşturmuştur. Allah, daha sonra insanları yüz yirmi beş sınıfa ayırmıştır ki bunların yüz fırkasını Hint’te yer almaktadır. Bunlar Sâtûh, Mâtûh, Mâsûh ve Me’lûf olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Sâtûh denen gurubu oluşturan insanların kafaları köpeğe benzemektedir. Mâtûh denen gurubu oluşturan insanların gözleri göğüslerinde yer almaktadır. Mâsûh denen gurubu oluşturan insanların kulakları fil kulağına benzemektedir. Me’lûf denen gurubu oluşturan insanlar ayaklarına hâkim olamamaktadırlar ve bunlara Divalpây denmektedir. Bu dört gurup insanların tümü cehennem yolcusudur. Söz konusu yüz yirmi beş sınıf insanın altı sınıfını Rûm ülkesinde yaşayan Nastûriler ve İsraililer oluşturmaktadır ki bunlar da cehen-

38 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 33.

39 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 24.

nem yolcularıdır. Allah doğu yönünde altı insan sınıfı daha meydana getirmiştir ki Ye'cûc ve Me'cûc bunlar içerisinde yer almaktadır. Bunlar da cehennem ehli-dirdir. Batıda da altı insan sınıfı meydana getirmiştir. Bunlar ise Zî, Zıt, Habeşî-ler, Berberîler ve Arapların kâfir olanlarıdır ve bunlar da önceki guruplar gibi cehennemliktirler. Bütün bunlardan sonra geriye sadece bir sınıf kalmaktadır ki bunlar da yetmiş üç fırkadan müteşekkildir. Bunlar tevhid ehliinden olup yetmiş iki fırkası hataya düşmüş fakat bir fırkası kurtulmuştur ki bunlar da Ehli Sünnet ve'l-Cemaat olanlardır.⁴⁰

Adalet konusunun izahında müfessir mevzu ile ilgili şu rivayeti nakletmektedir: İsrail oğulları içerisinde üç tane hâkim vardı. Allah bu hâkimleri imtihan etmek istedi ve onlara iki melek gönderdi. Bu meleklerden birisi yavrusu olan bir atın üzerinde, diğeri de bir ineğin üzerindeydi. İneğin sahibi dişi tayı atın üzerinde-kinden istedi ve böylece o da ona verdi. Bunun üzerine atın binicisi: O, atımın kızıdır dedi. İneğin üzerindeki de: Hayır o, benim ineğimin kızıdır dedi. Böylece davalaşmak üzere o hâkimlerden birine gittiler. İneğin sahibi, hâkime rüşvet ver-di. Bunun üzerine hâkim, o dişi tayın ineğin yavrusu olduğuna hükmetti. Bu iki davacı bu defa ikinci hâkimin yanına gittiler. Yine aynı şekilde ineğin sahibi ona da rüşvet verdi ve o da birinci hâkimin kararının aynısını verdi. Sonra üçüncü hâ-kime gittiler. Hâkim onlara: Ben hayızlıyım dedi. Onlar da: Bu nasıl olur, hiç erkek hayız görür mü? Dediler. Bunun üzerine hâkim: Hiç inek at doğurur mu? Şeklinde cevap verdi. İşte bu hâkimlerden ilk ikisi cehennemlik, üçüncüsü ise cennetliktir.⁴¹

Görebildiğimiz kadarıyla müfessir, eserinde israiliyat türü diyebileceğimiz sade-ce bu iki rivayete yer vermektedir. Eserinde söz konusu rivayetleri bunlarla sınırlı tutmasından, Sâbit Efendi'nin bir müfessir olarak israiliyata karşı oldukça tem-kinli yaklaştığı tahmin edilebilir. Bu da gayet normal bir durum olup müfessirin rivayet yönünün de en az dirayet ve işârât kadar güçlü olmasını göstermesi açı-sından önemlidir.

2.1.7. Mekkî-Medenî Bilgisi Vermesi

Sâbit Efendi, tefsirini yaptığı Fatıha suresinin nerede nazil olduğuna dair bilgi-ler vermektedir. Surenin, şayet sahih ise namaz farz kılındığı zaman Mekke'de ve

40 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 22.

41 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 74.

kible değiştirildiği vakit de Medine’de olmak üzere iki defa nazil olduğu yönünde bir rivayetin olduğunu söylemekte fakat onun Mekke’de nazil olmasının daha sahih olduğunu ve bunun “Muhakkak sana tekrarlanan yediyi ve yüce Kur’ân’ı verdik” (el-Hicr 15/87)⁴² âyetiyle sabit olduğunu zikretmektedir.⁴³

2.1.8. Sebeb-i Nüzûl Bilgisi Vermesi

Ayetlerin inzal sebeplerinin bilinmesi, Kur’ân-ı Kerim’in anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu sebeple müfessirler, söz konusu ilme tefsirlerinde yer vermektedirler. Sâbit Efendi de Fatiha tefsirinde sebeb-i nüzûle temas etmektedir.

Müellif, Fatiha’nın iniş sebebine dair herhangi bir olay nakletmemekle birlikte Hicr suresinde geçen “seba mesani/tekrarlayan yedi”nin Fatiha olduğunu belirtmekte ve söz konusu kavramın geçtiği: “Muhakkak sana tekrarlanan yediyi ve Yüce Kur’ân’ı verdik” (el-Hicr 15/87) mealindeki âyetin inişine dair şu rivayeti nakletmektedir: Şam’dan Ebû Cehil’e ait yüklü bir kervan gelmişti. Söz konusu kervan yedi firkadan oluşmaktaydı. O sıralarda Mekke’de Müslümanlar arasında açlık ve kıtlık baş göstermişti. Hz. Peygamber ve arkadaşları gelen kervana bakıyorlardı. Hz. Peygamber kervana bakarken hatırına Müslümanların içerisinde buldukları açlık ve kıtlık aklına geldi. Bunun üzerine söz konusu âyet indi. Yani bu, Ebû Cehil’in yedi fırka kervanına karşılık sana tekrarlayan yediyi/Fatiha’yı verdik demektir.⁴⁴

Öte yandan müfessir, bazen bir meseleyi izah ederken referans gösterdiği âyetlerin nüzul sebebini de bildirdiği olmuştur. Mesela Allah’a muhabbet konusunu ele alırken Hz. Peygambere ittibâ etmek gerektiğini vurgulamak üzere temas ettiği “De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana ittibâ ediniz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah Gafûr’dur Rahîm’dir” (Âl-i İmrân 3/31)⁴⁵ âyetin iniş sebebi ile ilgili şu rivayeti nakletmektedir: Hz. Peygamber, Ka’b b. el-Eşref’i ve arkadaşlarını İslam’ı kabule davet ettiğinde onlar: Bizler Allah’ın çocuklarıyız ve onun sevdikleriyiz. Bizim de Allah’a aşırı muhabbetimiz vardır dediler. Onun

42 “وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ”

43 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 7.

44 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 7-8.

45 “قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ”

bu cevabı üzerine bu âyet inmiştir.⁴⁶ Devamında müellif, aynı âyetle ilgili olarak Dahhâk'ın İbn Abbas'tan naklettiği şu sebab-i nüzul rivayetini de aktarmaktadır: Müşrikler Mescid-i Haram'da toplanmış ve putlarını dikip onları süslemişler ve onlara secde etmeye koyulmuşlardı. Bu esnada Hz. Peygamber onların karşısına dikildi ve şöyle seslendi: Ey Kureyş topluluğu, babanız İbrahim'in ve İsmail'in dinine ters düştünüz. Bunun üzerine onlar: Biz bu putlara, Allah'ı sevdiğimiz için ve bizi O'na yaklaştırırsınlar diye ibadet ediyoruz dediler. Bunun üzerine Allah söz konusu âyeti indirdi.⁴⁷

2.1.9. Sûrenin Faziletlerine Değınmesi

Bazı müfessirler âyetlerin izahında yeri geldikçe ilgili âyet veya sûrelerin faziletlerine dair birtakım nakillerde bulunmuşlardır. Söz konusu rivayetler sıhhat yönüyle eleştirilse de bunların tefsir kitaplarında yer aldığı da bilinen bir durumdur. Müfessir Sâbit Efendi de mevzu bahis rivayetleri sıhhat yönüne dikkat etmeksizin nakletmiştir.

Fatiha sûresinin fazileti ile ilgili olarak müellifin eserinde birden çok rivayet göze çarpmaktadır. Ebu'd-Derdâ'dan nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber: "Kur'ân'dan hiçbir şey Fatiha'ya eşdeğer değildir. Şayet terazinin bir kefesine Fatiha, diğer kefesine de Kur'ân konsa Fatiha, Kur'ân'dan yedi kat daha fazla gelirdi"⁴⁸ buyurmuştur.⁴⁹ Müfessir sûrenin fazileti ile ilgili Hasan-ı Basrî'den rivayetle şu hadisleri nakletmektedir: "Fatiha'yı okuyan sanki Tevrat'ı, Zebur'u, İncil'i ve Furkân'ı okumuş gibi olur", "Allah yüz dört kitap indirmiş ve Tevrat'ın Zebur'un, İncil'in ve Kur'ân-ı Kerim'in ilimlerini Fatiha'ya yerleştirmiştir. Fatiha'nın tefsirini bilen, gelen bütün kitapların tefsirini bilen kimse gibi olur."⁵⁰ Bunlara ilaveten müfessir Fatiha'nın faziletine dair başka rivayetleri de nakletmektedir.⁵¹

46 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 57.

47 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 57-58.

48 Deylemi, *Müsnedül-Firdevs*, 3/144, no 4386.

49 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 7.

50 Bu mevzudaki tüm hadisler için bakınız: Dârimî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân," 12; Buhârî, "Tefsir," 1, 15, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân," 9, "Tıb," 34; Müslim, "Selâm," 66; Tirmizî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân," 1; Ebû Dâvûd, "Tıb," 19; Nesâî, "İftitâh" 26; İbn Mace "Edeb" 52. Ayrıca bakınız: Abdullah Aydemir, *Hz. Peygamber ve Sahabenin Dilinden Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri* (İzmir: Anadolu Dağıtım, 1981), 103-111.

51 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 7-9.

2.2. Dirayete Vukûfiyeti

Sadece rivayetlerle yetinmeyip dil, bilgi birikimi ve reye dayanılarak yapılan tefsire dirayet tefsiri denilmektedir.⁵² Dirayet metodunda müfessirin dilbilimsel birikimi ve kendi reyî ön plana çıkan iki önemli husustur.

Fatiha tefsirinden anladığımız kadarıyla müfessir Sâbit Efendi, ilgili âyetleri dirayete dayalı olarak tefsir etmektedir. Fatiha'nın âyetlerini tefsir ederken ele aldığı konuları izah ederken de referans maksatlı olarak temas ettiği diğer âyetleri açıklamak üzere dirayet metoduna sıkça başvurmuştur. Bu minvalde o, kimi yerlerde âyetlerin dilbilimsel yönlerden izaha muhtaç olan yerlerini açıklarken çoğu defa da âyetten kastedilen veya anladığı manayı açık bir şekilde zikretmektedir ki bu, tefsirin geneline hâkim olan bir tarzıdır.

Müfessir, tefsirinde kimi yerlerde ele aldığı kelimenin lügavî yönden de değerlendirmekte ve ondan neyin kastedildiğini beyan etmektedir. Mesela âyette geçen "الْعَالَمِينَ رَبِّ" ifadesindeki "رَبِّ" kelimesini değerlendirirken Fâzıl Kirmânî'nin *Rab Risalesi*'nden birtakım nakillerde bulunmakta ve akabinde şu izahı yapmaktadır: Kelime, رَبِّ-يُرَبُّ fiilinden mastar olup "terbiye" anlamına gelmektedir. "Terbiye", bir şeyi aşama aşama kemale ulaştırmak anlamını ihtiva etmektedir. Öte yandan "Rab" kelimesi, mana ismi olan bir mastardır ve zât'a itlak olunmaz. Onun zât'a itlak olunması ancak mübalağa kastı olduğunda söz konusu olabilir. Bu, tıpkı "رجل عدل" deyişimiz gibidir. Oysa burada "عادل" kastedilmiş fakat mübalağa siğası nedeniyle "عدل" şeklinde gelmiştir. İşte "Rab" kelimesi de tıpkı bunun gibidir. Bu kavramın sıfatı müşebbehe veya bedel olduğu da söylenmiştir.⁵³ Bu açıklamalarından sonra Sâbit Efendi, "Rab" kelimesinin on beş tane anlamının olduğunu zikretmiş ve bu manaları bir beyit şeklinde nakletmiştir.⁵⁴ Yine aynı âyette geçen "عَالَمٌ" kelimesinin cevher ve araz cinsinden mümkinat namına ne varsa Allah'ın dışındaki her şeyi içine aldığı zikreden müellif, örfte ise "âlem" anlamı çerçevesinde kendisiyle âlemin var edicisinin bulunduğu bir isim olduğunu dile getirmiştir. Daha sonra bu kelimenin çoğul geldiğini, böylece bunlardan her birinin âlem olarak isimlendirildiğini ve akıllı varlıklar için kullanılan kalıpla geti-

52 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yay., 1996), 2:210.

53 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 19.

54 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 19.

rildiğini beyan etmiştir.⁵⁵ Yine “الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” âyetinde geçen bu iki ismin “رحم” fiilinden türediğini ve “غضب” kökünden gelen “غضبان” ve “علم” kökünden gelen “عليم” gibi mübalağa sığası ile zikredildiğini söylemekte ve kelimenin kökünün lügatte kalbin inceliği, fazilet ve ihsanı gerektiren şefkat, sevgi gibi anlamlar taşıdığını beyan etmektedir.⁵⁶

Tefsirinde kavramları zaman zaman dil yönünden ele alan müfessir, kimi yerlerde kelimelerin diğer kelimelerle ilişkilerine de temas etmekte ve bunları uzun soluklu olarak değerlendirmektedir. Bu meyanda dosdoğru olmak anlamına gelen “istikamet” kavramını izah ederken aynı zamanda “kıst” ve “adalet” kavramlarını da ele almaktadır.⁵⁷

Sâbit Efendi, çoğu defa âyetleri tefsir ederken kendi görüşlerine de yer vermekte ve söz konusu görüşlerini pek çok yerde “bil ki” şeklinde hitaplarla takdim etmektedir. Tefsirinin hemen her yerinde müellifin kendi görüşlerine rastlamak mümkündür. Bu yönüyle o, tam anlamıyla dirayete vakıf bir müfessir olarak değerlendirilebilir. Örneğin “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” âyetinde zikredilen kimselerin Yahudiler ve Hıristiyanlar olduğu yönündeki meşhur tefsiri naklettikten sonra bunun oldukça zayıf bir görüş olduğunu söylemiş ve şu açıklamada bulunmuştur: Allah’ı inkâr edenlerin ve müşriklerin dinleri Yahudilerin ve Hıristiyanların dinlerinden daha kötüdür. Dolayısıyla sapkınlık ve gazaba uğrama çok daha fazla hatalı ve yanlış içerisinde olana atfedilir. Hem lafızlar da husûsî değil de umûmî gelmiştir. Burada, gazaba uğrayanların kâfirler ve dalalet düşenlerin münafıklar olduğunu söylemek de ihtimal dâhilindedir. Çünkü Allah, Bakara sûresinin ilk beş âyetinde müminleri övdükten sonra kâfirleri ve daha sonra da münafıkları yermiştir.⁵⁸

Müfessir, kimi zaman âyetlerde geçen kavramların anlamlarını kısa bir şekilde vermekle yetinmektedir. Örneğin âyette zikredilen “الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” ifadesini kısaca Kur’ân-ı Kerim veya İslam dini olarak tefsir etmiştir.⁵⁹ Yine, istikamet ve adalet konusu üzerinde dururken temas ettiği “..Muhakkak Allah adaletli olanları

55 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 19.

56 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 23.

57 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 68-72.

58 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 82-83.

59 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 61.

sever” (Hucurât 49/9)⁶⁰ âyetinde geçen “الْمُتَّقِينَ” kelimesi üzerinde durmakta ve bunun “adaletli olan kimseler” anlamına geldiğini, fakat Cin suresinde geçen ve aynı kökten türeyip fâil kalıbında gelen “الْقَاسِطُونَ”⁶¹ kelimesinin ise haksızlık yapanlar, zalimler ve insanları iman ve tevhid yolundan azgınlık ve küfür yoluna yönelten kimseler olarak açıklamıştır.⁶² Bir başka yerde müellif, hamd kavramını ele almış ve kendi reyî ile şöyle bir yorum yapmıştır: Hamd, mazi ve müstakbele taalluk etmektedir. Hamd, maziye taalluk ettiği takdirde önceden elde edilen bütün nimetlere şükür vaki olmaktadır, geleceğe taalluk ettiği takdirde ise bu defa gelecekte açığa çıkacak nimetlerin yenilenmesini gerekli kılmaktadır.⁶³

Öte yandan müellif kimi zaman âyetlerde Allah’ın ne demek istediğini bir hitap şeklinde diyalog olarak zikretmektedir. İbadet ve hamd konuları üzerinde dururken kulun Fatiha’yı okuması durumunda Allah’ın ona nasıl cevap vereceğine dair bu türden bir yorum sunmaktadır: Kul hamdettiği zaman Allah o kula sanki şöyle karşılık vermektedir: Kulum, bana hamdettin, benim, İlâh, Rab, Rahmân, Rahîm ve din gününe Mâlik olduğumu ikrar ettin. Sen ne kadar da güzel bir kulsun, senden perdeleri kaldırdık, uzaklığı yakınlıkla değiştirdik. Muhatap olarak konuş ve: sadece sana ibâdet ederiz ve sadece senden yardım dileriz de.⁶⁴

Müellif, âyetleri izah ettiği her safhada gerek bilgi birikimi gerekse görüşleriyle kendisini kuvvetli bir şekilde hissettirmektedir. Dirayet çerçevesinden bakıldığında karşımıza Sâbit Efendi’nin çok güçlü bir dirayet müfessiri olduğu gerçeği çıkmaktadır.

2.2.1. Ahkâma Değilmesi

Kur’ân-ı Kerim’de hüküm barındıran pek çok âyet mevcuttur. Müfessirler, yeri geldikçe o âyetleri açıklamakta ve ihtiva ettikleri fikhî hükümleri de beyan etmektedirler. Bu çerçevede müfessir, âyetleri izah ederken yeri geldikçe onların ahkâm yönlerine temas etmekte ve gerekli açıklamaları yapmaktadır. Örneğin “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” (el-Fatiha 1/5) ayetini tefsir ederken burada geçen “نَعْبُدُ” fi-

60 “... إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ”

61 “وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا” Cin 72/15.

62 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 70.

63 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 16.

64 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 45.

lindeki "ن" harfinin ifade ettiği hususları zikrettikten sonra bu harfin "çoğul nûnu" olduğunu dile getirmekte ve bunun, insanın namazını cemaatle eda etmesine bir tenbih olduğuna işaret ettiğini söylemektedir. Akabinde ise namazın cemaatle eda edilmesinin faydasını şu hadisle teyit etmektedir⁶⁵: "Cemaatle eda edilen namazın ilk tekbiri dünya ve içerisindekilerden daha hayırlıdır."⁶⁶

Sâbit Efendi, tefsirinde bazen bir konuyu açıklarken zikrettiği âyetlerden hüküm yoluna gitmiştir. Mesela emanet konusunu ele aldığı bir yerde müellif, "Allah emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder" (en-Nisâ 4/58) âyetine dayanarak emanetin gereğini yerine getirmenin aklen ve şer'an vacip olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Müfessir yine "Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyunuz" (el-Müzzemmil 73/20) âyetinde geçen "فَاقْرَءُوا" fiilinin emir kipinde geldiğini ve dolayısıyla namazda Fatiha'yı okumanın vacib, Fatiha dışında okunan kıraatin ise vacib olmadığını belirtmiş ve namazda Fatiha'yı okumanın vücûbiyetine dair Hz. Peygamberin: "Fatiha'sı olmayanın namazı yoktur"⁶⁸ hadisini zikretmiştir.⁶⁹

Sâbit Efendi'nin eserinde ahkâma dair verdiği bilgiler yukarıda naklettiklerimizden ibarettir. Bu bilgiler, onun bir müfessir olarak âyetlerin fikhî yönlerini ihmal etmediği ve yeri geldikçe onlardan hüküm çıkarabilecek bir donanıma sahip olduğu gerçeğine işaret etmektedir.

2.3. İşârâtâ Vukûfiyeti

İşârî tefsir, âyetlerin zâhirî anlamlarına ilaveten, tasavvuf erbabına malum olduğu kadarıyla keşf ve ilham yoluyla batında kalmış anlamlarını ortaya çıkarma faaliyeti olup bu yolla elde edilen bilgi özü itibarıyla kesbî değil değil vehbîdir.

Sâbit Efendi aynı zamanda tasavvuf erbabıdır. Eserini dikkatli bir şekilde inceleyen herkes hemen bunun farkına varır. Âyetleri tefsir ederken onların işârî boyutlarını da ihmal etmeyen müfessir, bu meyanda kimi zaman söz konusu manaları kendisi vermekte kimi zaman da ehli tasavvuftan işârî tefsir nakillerinde bulunmaktadır. İşârî tefsir mevzuunda oldukça donanımlı olduğu anlaşılan müfessir, ilgili nakilleri kimlerden aktardığını zikretmektedir ki bunlar, İbrahim Ethem

65 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 41.

66 Hadisin kaynağını tespit edemedik.

67 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 43.

68 Buhârî, "Ebvâbu's-Salât" 14; Müslim, "Salât" 34.

69 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 79.

(ö. 161/778), Râbiatü'l-Adevî (ö. 185/801), Marûf-u Kerhî (ö. 200/815), Bayezıt-ı Bistâmî (ö. 234/848), Zünnûn-u Mısırî (ö. 245/859), Tüsterî (ö. 283/896), İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), İmam-ı Şiblî (ö. 334/943), Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Abdulkadir-i Geylânî (ö. 561/1165) dir. Kimi zaman isim vermeksizin “ârifler”, “muhibbîn” ve “ehli Hak” ifadelerini kullanmak suretiyle de mutasavvıflardan nakiller zikretmiştir.

Sâbit Efendi, Fatiha suresinin önemi hususunda şöyle bir işârî açıklamada bulunmaktadır: Bilmiş ol ki cennetin sekiz kapısı vardır. Fatiha'nın da besmele ile birlikte sekiz makamı mevcuttur. Her ne zaman söz konusu sureden bir âyet okursan sana cennet kapılarından bir kapı açılır. “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” dediğinde marifet kapıları, “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dediğinde şükür kapıları, “رَبُّ الْعَالَمِينَ” dediğinde ihsan, ikram ve izzet kapıları, “الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” dediğinde recâ kapıları, “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” dediğinde havf kapıları, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” dediğinde marifetten neşet eden kulluk ve rubûbiyet mertebesi olan ihlâs kapısı açılır. Hz. Peygamber: Nefsine ârif olan Rabbine ârif olur buyurmuştur. “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” dediğinde tazarrû ve duâ kapısı açılmaktadır. Allah: Bana duâ edin ki icâbet edeyim buyurmaktadır. “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” dediğinde temiz ruhlarla birlikte iktidâ ve onların nurlarıyla birlikte ihtidâ kapıları açılmaktadır. Sûreyi bu yol üzere okuduğun ve onun sırlarına vakıf olduğun zaman böylece sana cennetin sekiz kapısı açılmaktadır. “Onlar için kapıları açık olan Adn cennetleri” âyetinden murad edilen de budur. Bunlar, namazdaki ruhânî miraçtan elde edilenlerin işâretleridir.⁷⁰

Fatiha'nın tefsirinde Miraç olayı, Namaz ve Bakara suresinin son iki âyeti, müfessirin üzerinde durduğu mevzulardandır. Çünkü sûre, Miraç olayından sonra namazın farz kılınmasıyla birlikte inmiştir. Dolayısıyla Fatiha'nın Miraçla ve orada verilen mevzu bahis bu iki hususla ilişkisinin olması gerekir. Bu çerçevede müellif, sûrenin yedi âyeti ile namazdaki yedi hareket olan kıyam, rükû, rükûdan doğrulmak, iki secde ve kade-i âhireyi özdeşleştirmiş ve bunların birbirleriyle eşdeğer olduğunu zikretmiştir. Burada namazdaki bu hareketlerin bir şahıs, Fatiha'nın da onun ruhu mesabesinde olduğunu beyan eden müfessir, kemâlin ancak ruhun cesetle ittisali neticesinde elde edilebileceğine işaret etmektedir. Sâbit Efendi daha sonra sûrenin âyetleri ile namazın ilgili hareketleri arasındaki ilişkiyi işârî çerçeveden uzun uzadıya ele alıp izah etmekte ve yer yer tasavvuf-

70 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 30.

taki makamlarla da ilişkilendirmektedir.⁷¹ Öte yandan aynı şekilde söz konusu sûrenin yedi âyetini Bakara suresinin son iki âyeti ile ilişkilendiren müellif, bu iki âyette Hz. Peygamberin insanları Allah'a davetinin yedi unsurunun yer aldığını ve Fatihâ'nın yedi âyetiyle bu unsurların özdeş olduğunu beyan etmekte ve her iki âyet gurubu arasındaki ilişkiyi işâri manalarla izah etmektedir.⁷²

Muhabbet konusu üzerinde duran müellif, konunun işâri boyalarına da temas etmekte ve bu çerçevede Allah'a ve resulüne muhabbetin âlâmetinin, o ikisine itaat etmek ve o ikisinin rızasını tahsil etmek olduğunu dile getirmiştir. Hemen akabinde ise bazı âriflerin muhabbete dair şöyle söylediklerini aktarmaktadır: Şu dört şey olmaksızın kim şu dört şeyi iddia ederse o kimse yalancıdır. Kişi, cenneti sevdiğini iddia eder de Allah'a itaat etmezse o yalancıdır. Kişi, Hz. Peygamberi sevdiğini iddia eder de âlimleri ve fukarâyı/ehlullâhı sevmezse o yalancıdır. Kişi, cehennemden korktuğunu iddia eder de masiyeti terk etmez ise o yalancıdır. Kişi, Allah'ı sevdiğini iddia eder de bela ve musibetlerden şikâyet ederse o yalancıdır.⁷³

Müellifin işâri boyutuna temas ettiği konulardan biri de "اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" âyetinde yer alan "الْمُسْتَقِيمَ" kelimesidir. O, burada istikamet konusunu etraflıca ele almakta ve mümkün olduğunca kavramı çok boyutlu olarak kavratmaya gayret etmektedir. O, bu çerçevede şu izahatı yapmaktadır: denilmiştir ki zahirde de bâtında da istikamet vardır. Avamın zahirdeki istikameti misal âleminde olur ki bunlar da emirleri icra etmekle ve menhiyattan kaçınmakla olur. Onların bâtındaki istikameti ise iman ve tasdikten ibarettir. Havâsın zahirdeki istikameti, dünyadan kendini tecrit etmekle, onun şehvetini ve ziynetlerini terk etmekle olur. Havâsın bâtındaki istikameti ise Rahmân'a kavuşma şevkiyle cennetlerin nimetlerinden uzaklaşmakla olur. İstikamet mevzuunda bazı ehl-i Hak demişlerdir ki: istikamet üç kısımdır: Dil ile istikamet, Kalp ile istikamet ve nefis ile istikamet. Dil ile olan istikamet, kelime-i şehâdet üzere devam etmektir. Kalp ile olan istikamet, iradenin doğruluğu üzerine devam etmektir. Nefis ile olan istikamet ise ibâdât ve taât üzere devam etmektir.⁷⁴

İşâri tefsirlerde âyetler değerlendirilirken kimi zaman marifet ehlinin menkıbelerine de yer verilmektedir ki bu durum, işâri tefsirlerde uygulana gelen bir usuldür. Bu meyanda Sâbit Efendi, yeri geldikçe birçok mutasavvıfın menkıbesini ve sözlerini zikretmekte, böylece ele aldığı âyetteki manaların daha iyi bir şekilde

71 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 80.

72 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 85-86.

73 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 59.

74 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 68-69.

anlaşılmasını hedeflemektedir. Mesela o, muhabbet konusunu değerlendirirken bu minvalde meşhur sûfilerden İmam Şiblî ile ilgili şu menkıbenin rivayet edildiğini ifade etmektedir: İmam Şiblî yüz şekli değişmiş ağlar halde bir adama rastlamıştı. Ona bu halinin nedenini sorduğunda adam bunun, çok sevdiği insanın ölümünün neden olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Şiblî: Öyleyse o çok sevdiğin ölen insandan sonra hiç ölmeyen bir sevgili edin demişti.⁷⁵ Müfessir yine aynı konu ile alakalı olarak Marûf-u Kerhî'nin şu menkıbesini nakletmektedir: Sahibinin, kusurlu olduğu halde satışa çıkardığını söylediği bir cariye vardı. Sahibine, bu cariyenin kusurunun ne olduğunu sordum. O da cariyenin yiyip içmediğini, uyumadığını ve sürekli garip garip şeyler söylediğini bildirdi. Bunun üzerine o cariyeyi sahibinden satın aldım ve sonra ona yiyecekler ikram ettim. Bunun üzerine bana: sevgili yerine yiyeceklerle mi meşgul oluyorsun? Dedi. Cariye, gelişikle birlikte evin durumunda birtakım düzeltmeler yaptı. Daha sonra ibadetlerle meşgul olmaya başladı. Gecenin üçte biri geçtiği vakit: Ey Efendim, sevenlerin kafilesi gelip geçti, gecenin diğer üçte bir geldiğinde: Ey Efendim, bu, istiğfar edenlerin kafilesidir, kalk belki onlara katılırsın diyordu. Fecir vakti olduğu vakit başıma dikiliyor ve: Bu gafillerin kafilesi, onlarla birlikte olmaktan sakın diyordu. Rivayet olunmaktadır ki insanlar ahrette diriltilirken üç kısım olacaktırlar. Bunlardan birisi ruhbanî olup dirildiği zaman ateşten kurtuluş nerede diyecektir. Bunlardan ikincisi hayvanî olup dirildiği zaman cennet nerede diyecektir. Bunlardan son kısım ise Rabbânî olup dirildiği gün mevlam, mahubum nerede diyecektir.⁷⁶

Eserde işârî manalar o kadar çoktur ki okuyanlar o eserin bir işârî tefsir olduğu kanaatine sahip olabilirler ve bunda da haklılık payları vardır. Sâbit Efendi'nin üzerinde durduğumuz Fatiha tefsirinin işârî tefsir boyutları başlı başına bir makaleye konu olabilecek kadar geniş çaplıdır. Dolayısıyla makalemizin sınırlarını bir hayli zorlayacağı için müfessirin bu yönünü, meramın anlaşıldığı gerekçesiyle yukarıda verdiğimiz örneklerle kısa tutmak durumundayız.

2.4. Müfessirin Kaynakları

Sâbit Efendi üzerinde durduğu âyetleri rivayet, dirayet ve işârî yönleriyle izah ederken yazılı kaynaklardan istifade etmiş ve bunları ya eserin veya da müellifinin ismini zikretmek suretiyle belirtmiştir. Müfessirin tefsir yaparken yararlandığı başlıca kaynaklar şunlardır:

75 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 56.

76 Muhammed Sâbit Efendi, *Tefsir*, 56.

Tefsir Kaynakları: Sehl et-Tüsterî, *Tefsîru Tüsterî*; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*; Alaeddin es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*; Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*; Zemahşerî, *Keşşâf*; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*; Kurtûbî, *el-Câmî li Ahkâmî'l-Kur'ân*; Kadı Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*; Ebu's-Suûd Efendi, *İrşâdu Akl-ı Selîm*; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*; Ömer en-Nesefî, *et-Teyisîr*; Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*; Kadı Hâzin, *Tefsîru Hâzin*; Suyûtî, *Durru'l-Mensûr*; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*; Ebû Ubeyd, *Kitabu Fedâili'l-Kur'ân*; Seyyidzâde, *Fedâilu'l-Kur'ân*.

Hadis Kaynakları: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*; Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*; Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*; Tirmîzî, *es-Sünen*; Hâkim en-Nisabûrî, *el-Müstedrek*; Beyhâkî, *es-Sünen*; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*; Münâvî, *Fezû'l-Kadîr*; Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*; Hatip et-Tirmîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*; Süleyman b. Davud, *Behcetü'l-Envâr*; İsbicâbî, *Şerhu'l-Hatib*; Ali el-Kârî, *Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*; Ruhâvî, *Erbaîn*.

Tasavvuf Kaynakları: Şihâbuddîn es-Sühreverdî, (eser ismi belirtmemiş); Gaz-zâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*; Hâdimî, *Berika*; Abdulkadir Geylânî, *Günyetü't-Tâlibîn*; Şeyhzâde, (eser ismi belirtmemiş); Kurtubî, *Tezkire*; Ömer Nesefî, *Nûru'l-Ayn*; Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Tenbîhu'l-Gâfilîn*; Osman Hopavî, *Durretü'n-Nâsîhîn*; Şahinzâde Mustafa, *Cevâhiru'l-Ahbâr*.

Akaid Kaynakları: Abdurrahîm b. Ahmed el-Kâdî, *Dakâiku'l-Ahbâr*; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*.

Tarih Kaynakları: İbn Ebî'd-Dünyâ, *Tarih*.

Genel Fen Kaynakları: Koca Ragıp Paşa, *Sefinetü'r-Râgıp*.

Müellif veya Eser İsmi Verilmeyen Kaynakları: (Müellifi belli değil), *Hazîne-tü'l-Ulemâ*; Kevâşî, (eser ismi vermeden); Hayâlî, (eser ismi vermeden).

Sonuç

Altı yüz yıllık bir geçmişin ilmi ve irfânî mirasının havzasında yetişmiş olan Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Muhammed Sâbit Efendi, söz konusu mirası fazlasıyla özümsemiş gözükmektedir. Özellikle ele alıp incelediğimiz Fatiha suresinin tefsiri olan eserinde bu gerçeği açık bir şekilde görmekteyiz. Kalem aldığını bu tefsiriyle Fatiha tefsiri yazma geleneğine çok kıymetli bir eser kazandıran

müellif, tefsir ilmine dair birikimlerini sergilemiş ve bu sahada oldukça mahir ve yetkin olduğunu ispatlamıştır.

Bir müfessirin tefsir ilminde güçlü ve başarılı olması, âyetleri birden çok yöntemle ele alıp onları çok boyutlu bir şekilde değerlendirmesiyle doğru orantılıdır. Bu, o müfessirin Kur'ân-ı Kerim'in manalarını bütünsel bir şekilde kavrayabildiğini ve dolayısıyla hakikati çok boyutlu biçimde elde edebildiğini göstermektedir. Bu noktada Sâbit Efendi, âyetleri rivayet, dirayet ve işârî yöntemlerle ele almış, onların manalarını çok boyutlu izah etmiş ve bunda da epeyce başarılı olmuştur. Buradan hareketle onun tefsir ilminde gayet donanımlı, güçlü ve sağlam bir müfessir olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla birlikte Sâbit Efendi'yi kategorik olarak illa da bir yere dâhil etmemiz gerekirse, onun işârî tefsire daha yakın durduğunu ifade etmemiz daha isabetli olacaktır.

Her ne kadar Osmanlı tefsir kültürü bazı çevrelerce zayıf görülüp eleştirilse de biz bu yargının yanlış olduğu kanaatini taşımaktayız. Osmanlı döneminin yıkılma ve dağılma sürecinde yaşamış, Anadolu'nun herhangi bir vilayeti Kayseri'de müderrislik yapan bir âlimin, âyetleri rivayet, dirâyet ve işârî boyutlarıyla okuyup muhtevası zengin bir tefsir kaleme almış olması gerçeği bu kanaatimizi desteklemektedir. Dolayısıyla müfessirin tefsir ilmindeki mahareti ve birikimi, Osmanlı tefsir mirasının ne denli zengin ve engin olduğunu anlamamız açısından önemli ipuçları vermektedir.

Son olarak günümüz bu zamana kadar kütüphanelerin rafları arasında gömülü duran ecdat yadigârı Osmanlı tefsir hazinesi, günümüz tefsir akademisyenlerinin ilgisini beklemektedir. Hem ilmin hem de vefanın bir gereği olarak söz konusu hazineyi Osmanlı torunları olan günümüz insanlarına tanıştırap onlarla buluşturmak bir vazife olsa gerek.

Kaynakça

- Aydemir, Abdullah. *Hız Peygamber ve Sahabenin Dilinden Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri*. İzmir: Anadolu Dağıtım, 1981.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbuâyi âmire, 1342.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yay., 1996.
- Işık, Mustafa. "Mehmed Sâbit Efendi". *Kayseri Ansiklopedisi*, 5 Cilt. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2015. 4: 358.
- İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bâbâni el-Bağdâdî. *Hidâyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve asâru'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi turâsî'l-Arabî, 1951.

el-Kehhâle, Ömer b. Rıza b. Muhammed. *Mu'cemu'l-müellifin*. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ-Dâru ihyâi turâsî'l-Arabî, ts.

Muhammed Sâbit b. Bekir b. Abdullah el-Kayserî. *Mirâtü'l-hâdimîn fi keşfi esrâri'l-muhakkikîn ve'l-müdekkikîn*. B.y: Dersiâdet, 1309.

Nüveyhaz, Adil. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhâz es-Sekafi, 1409.

Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış." *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. 2 Cilt. Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2011. 91-160.

ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: yy, 1988.